

КРИМІНАЛЬНО-ПРОВА ДОКТРИНА: ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДО БАГАТОКОЛІЙНОЇ СИСТЕМИ ВПЛИВУ

Сергій Васильович КІВАЛОВ,

д-р юрид. наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України, голова Комітету ВР України з питань верховенства права та правосуддя, народний депутат України, президент Національного університету «Одеська юридична академія»

ІДЕЇ БЕККАРІА В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Мудрий не той, хто знає багато,
а той, чий знання корисні.

Есхіл

Чезаре Беккарія Бонесано (15 березня 1738, Мілан — 28 листопада 1794, Мілан), мислитель, правознавець, публіцист, громадський діяч, видатний представник епохи Просвітництва. Він народився у родині міланських патрициїв, навчався в єзуїтському коледжі в Пармі, в університеті в Павії, де в 1758 р. отримав ступінь доктора права. Захоплювався математикою та економікою. Читав лекції з економіки та права. З 1770 р. обіймав високі посади в міланській адміністрації.

Чезаре Беккарія здобув всесвітню популярність завдяки своїй основній праці — трактату «Про злочини і покарання» (італ. *Dei delitti e delle pene*), який він підготував всього за 10 місяців і перше видання якого вийшло в 1764 р. Практично відразу ця книга була перекладена на усі основні європейські мови та викликала природну зацікавленість у багатьох європейських країнах. Таке визнання було пов'язано з низкою причин, зокрема, з тим, що він був видатним фахівцем, а також були, на нашу думку, і об'єктивні причини щодо виникнення подібних ідей та з'явлення цієї книги.

Так, суспільно-політичний стан того часу в усій Європі та суспільно-політична ситуація в Італії являли собою досить складну картину. Наприклад, в тій же Італії зберігалася політична роздробленість країни, яка не тільки відображалась в існуванні багатьох італійських князівств і міст-республік, а й достатньо часто проявлялась в складних відносинах між правителями цих державних та напівдержавних утворень та між ними та більш високими рівнями державного управління. Так, наприклад, король Італії фактично управляв лише частиною цієї країни, а політичні негаразди додатково суттєво ускладнювали соціальний розвиток країни, що в цілому приводило до того, що ця країна фактично була неспроможна достатньою мірою захищати свій суверенітет. З економічної точки зору існувала певна роздробленість між соціальними групами. Багато намірів щодо вдосконалення суспільного життя, так як і намагання якщо не припинити, то хоча б обмежити певне беззаконня, яке було притаманне феодальним основам державності, залишалось на рівні проголошення. Це також, поруч з політичними проблемами, багато в чому послабляло цю країну та робило достатньо легкою здобиччю для інших країн. Така складна політична, соціально-економічна та правова обстановка, філософське осмислення людської історії зумовило виникнення вчення про природне право та суспільний договір, найзначнішими адептами якого були у ті часи голландський юрист Гуго Гроцій (1583—1645 рр.) і англійський філософ Томас Гоббс (1588—1679 рр.), а Чезаре Беккарія став одним з найбільш видатних його представників.

Саме тому, виходячи з основних положень цього вчення, Беккарія у своєму творі певною мірою сконцентрував гуманістичні погляди епохи Просвітництва на систему кримінального правосуддя, основні положення кримінального права та кримінального процесу, на необхідні зміни, які потрібно внести у кримінальне право і кримінальний процес [1]. А його думки про причини та можливі напрямки попередження злочинності багато в чому стали відправними пунктами у формуванні цілого науково-практичного напрямку — кримінології. Ця праця відразу знайшла багато прихильників, мала вплив на розвиток політико-правових поглядів того часу та систему кримінального правосуддя, лягла в основу реформування низки кримінальних кодексів в європейських країнах.

В той же час ця книга, а точніше, думки та положення, які в неї викладені, зберігають свою актуальність і сьогодні, і тому заслуговують свого подальшого дослідження, особливо з урахуванням складностей сучасного періоду в нашому соціальному розвитку.

Спробуємо дати стислу характеристику найбільш, на нашу думку, цікавих положень цього твору.

Так, наприклад, Беккарія розрізняв справедливість, яка повинна існувати, на божественну, природну і людську. При цьому якщо перші дві — засновані на божественних і природних законах, то людська справедливість базується на суспільному договорі, що встановлює межі влади держави. Він розумів, що умови такого договору, як і сам договір, — категорії мінливі, але основним критерієм справедливості при цьому має бути спільне благо. Засновані на цьому основному критерії державні закони повинні завжди враховувати основне, на думку Беккарія, правило: «можливо більше щастя для можливо більшого числа осіб». Це правило в сьогоденних умовах розвитку нашої державності теж заслуговує на всіляку підтримку.

При цьому він не тільки наголошував на необхідності саме такого реформування законодавства. Беккарія намагався знайти причини в існуванні таких проблем. Наприклад, неосвічені уявлення про людську справедливість привели, на його думку, до того, що закони держави є зброєю в руках незначної меншості: вони несправедливі, закріплюють статусні привілеї, право сильного і пов'язані з ним свавілля і насильство. Беккарія різко критикує сучасну йому юриспруденцію, при якій законами вважаються вислови римських і середньовічних юристів, а кримінальне право спирається на вікові застарілі положення. Існуючі закони, як писав він, «служать тільки для прикриття насильства», допомагають приносити народ «у жертву ненаситному ідолу — деспотизму». Ці, на нашу думку, положення теж ще не канули в лету.

При цьому причину цього Беккарія багато в чому бачить в утвердженні приватної власності, що дає одним владу і благополуччя, а іншим — злидні і безправ'я. Право власності, на його думку, — «жахливе і, можливо, не необхідне право». Проте далі констатації цього Беккарія не йде. Він не вважає себе радикалом, далекий від ідей про радикальну перебудову суспільства, і всі його надії пов'язані з освіченим монархом, який піклується про своїх підданих, про усунення убогості і нерівності, про розвиток наук і мистецтва, освіти та моральності народу. Такий монарх видає справедливі і мудрі закони, перед якими всі будуть рівні, яких будуть строго дотримуватися і забезпечать права людини. До речі, теж відома теза для багатьох жителів, особливо перед виборчими перегонами.

Розвиваючи ідею законності, Беккарія стверджував, що свобода громадянина — в його праві робити все, що не суперечить законам, що саме представники влади повинні, в першу чергу, строго

дотримуватися законів. Без цього не може існувати «законне суспільство». Зазіхання на безпеку і свободу громадян є тому одним з тяжких злочинів.

Звертаючи увагу на практичну реалізацію таких положень, Беккарія вважав, що тільки закони можуть встановлювати покарання і право їх видання належить тільки суверену як представнику всього суспільства. Втім він підкреслював, що перша особа в державі може видавати лише закони, але не може притягати до відповідальності за їх порушення: це вже завдання судових органів. При цьому покарання, яке визначається судом, не може виходити за межі, встановлені законом, інакше воно буде несправедливим і не відповідатиме умовам суспільного договору.

Виходячи з цих теоретичних посилок, Беккарія у своїй книзі стверджував, розвиваючи вже кримінологічний напрямок, що причина злочинності лежить в соціальних умовах, багато в чому, в складних умовах життя достатньої кількості людей, конфлікту в їх інтересах тощо. При цьому він відстоював рівність усіх перед законом і можливість покарання людини тільки за ті діяння, які визначені законом як злочинні.

Поєднуючи кримінально-правовий і кримінологічний напрямки, Беккарія вважав, що метою покарання повинне бути, в першу чергу, виправлення злочинців і попередження вчинення нових злочинів. Для цього покарання має бути публічним, найменшим, з встановленого в законі переліку покарань в кожному конкретному випадку. При цьому він виступав проти застосування поширених в ту епоху тортур, болісних покарань і, вірогідно, перший, хто у той період закликав до обмеження застосування смертної кари.

Роздуми Беккарія на користь скасування смертної кари, доводи, які він наводив на підтримку цього, заслуговують особливої уваги, тому що, як вище вказувалось, практично вперше в історії розвитку людства обґрунтовувався такий висновок. Але ці роздуми Беккарія не потрібно ідеалізувати. Він допускав застосування смертної кари, але тільки в надзвичайних обставинах, коли це необхідно для збереження існуючого правління або при боротьбі нації за свободу. У всіх інших випадках, на його думку, смертна кара несправедлива і невинуватна. В основі таких висновків знаходилась думка, що за природним правом неприпустимо, щоб людина сама бажала позбавити себе життя, а наявність смертної кари, навпаки, дає їй змогу надавати таке право стосовно себе іншим людям. При цьому його основна теза виглядала так: смертна кара — це «війна нації з громадянином», тобто повернення людства у свій так би мовити

природний стан. Смертна кара, на його думку, також невинуватена і з моральної точки зору, тому що сприяє поширенню в народі аморальності. На думку Беккарія, більш ефективно — довічне позбавлення волі. Потрібно сказати, що багато цивілізованих країн, в тому числі і Україна, сьогодні вже достатньо чітко розуміють, що наявність смертної кари як виду покарань практично не зупиняє злочинця, у зв'язку з чим в багатьох таких країнах цей вид покарання або спростований, або на його виконання накладено вето.

Потрібно сказати, що ідеї Беккарія, з точки зору їх практичного застосування, частково практично відразу, частково — поступово, були сприйняті класичним напрямком кримінально-правової науки і кримінальним законодавством, що дало змогу поступово вводити до законодавства прогресивні принципи: рівність усіх перед кримінальним законом, «немає злочину і немає покарання без вказівки про те в законі», співвідношення тяжкості покарання тяжкості вчиненого злочину.

Окремого аналізу потребують думки Беккарія стосовно науки, які знайшли своє відображення і в цій книзі. У зв'язку з цим, в ній є навіть окремий параграф XLII, якій так і зветься «Про науки». Положення, які там є, можливо розглядати скоріше навіть не тільки як наукові, а як науково-методичні. Наприклад: «Знання полегшують порівняння між предметами і, збільшуючи число різних точок зору на ці предмети, протиставляють багато відчуття одне одному, що взаємно збагачує, причому тим легше, чим частіше зустрічаються в інших такі ж погляди і такі ж сумніви». Або «...освічена людина — найкращий подарунок, якій тільки государ може піднести нації і собі, призначивши його хранителем і стражем священних законів. Звиклий спілкуватися з істиною, а не боятися її, що не потребує в основному опори на чужі думки, які ніколи не бувають в повній мірі задовільними, але завжди використовуються як доказ чесності більшості людей, він дотримується більш піднесених поглядів на людство. Для нього власний народ — братська спаяна сім'я, а відстань між можновладцями і народом тим менш, чим значніше та частина людства, яка постає перед його очима». Як значні роздуми відтворюються ці та подібні думки видатного мислителя.

Взагалі 250 років, які минули з моменту появи книги Чезаре Беккарія, не вплинули на її актуальність. Вона і сьогодні багато в чому є путівником для роздумів та прийняття рішення щодо подальшого демократичного розвитку нашої держави. А слова з книги, які вирублені на його пам'ятнику в Мілані: «...якщо я доведу, що смертна кара не виправдовується ні користю, ні необхідністю,

то справу людства буде виграно», назавжди стверджують гуманістичну ідею існування людства.

Л і т е р а т у р а

1. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / пер. с ит. Ю. М. Юмашева. — М. : Междунар. отношения, 2000. — 240 с.

Вячеслав Иванович БОРИСОВ,

д-р юрид. наук, профессор, академик НАПрН Украины, директор Научно-исследовательского института изучения проблем преступности им. акад. В. В. Сташиса Национальной академии правовых наук Украины

УГОЛОВНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО В СИСТЕМЕ ОСОБЕННОЙ ЧАСТИ УГОЛОВНОГО ПРАВА (ЭВОЛЮЦИЯ ВОПРОСА)

В литературе обращается внимание на то, что вопрос системы уголовного права, несмотря на его значимость, остается недостаточно исследованным. Ученые обычно отмечают, что уголовное право состоит из Общей и Особенной частей, при этом Общая часть включает нормы, определяющие задачи, принципы и основные институты уголовного права, а Особенная часть содержит нормы, описывающие конкретные виды преступлений и конкретные виды наказаний, которые могут быть назначены за совершение определенных преступлений [1]. Не трудно увидеть, что приведенные определения Общей и Особенной частей уголовного права, как и большинство им подобных, в значительной степени, как справедливо замечает Ю. Е. Пудовочкин, отражают нормативистский подход к праву [2]. Указанный подход для уголовного права имеет достаточно веское обоснование, поскольку эта отрасль права в течение тысячелетий развивалась, приобретая форму законов, как правило, в виде отдельных законодательных актов или в пределах сводов законов как их составная часть.

Формирование уголовного законодательства проходило под влиянием обычного права, религиозных постулатов, судебной практики и т. п. Движущей силой процессов нормотворчества были идеи,